

An aerial photograph of a Roman legionary fortress (castrum) with a river and a man in a lion's head costume. The fortress is a large, rectangular complex with multiple rows of buildings and a central courtyard, surrounded by a stone wall. A river flows through the scene. In the foreground, a man is wearing a large, realistic lion's head costume with yellow eyes and a blue Roman-style helmet with gold and red details. He is holding a wooden staff or spear. The background shows a green, hilly landscape.

De Romeinse limes in Nederland

romeinen

nu

Inhoud

- 3 Inleiding
- 4 Romeinen in Nederland
- 6 De Nedergermaanse limes
- 8 Het legioen
- 10 Limesforten
- 14 De vicus
- 16 Steden
- 18 Rivieren en kanalen
- 20 Wegen
- 22 Bataven en Cananefaten
- 24 Godsdienst
- 26 Het einde van de limes
- 28 Waar te de limes te zien?
- 30 Verder lezen
- 31 Verantwoording

LIMES

LIMES

Inleiding

Tien jaar geleden dachten veel mensen bij het lezen van het woord 'limes' meteen aan het groene broertje van de citroen.

Dat is inmiddels gelukkig wel anders. De overheid heeft de Romeinse limes omarmd en met een beetje goede wil staat de Nederlandse limes in 2021 op de UNESCO-lijst van werelderfgoed. Daarnaast maakt de Romeinse limes deel uit van de officiële Canon van de Nederlandse geschiedenis. Alle leerlingen krijgen er mee te maken.

We zijn erachter gekomen dat die Romeinse limes eigenlijk een geweldig monument is. Hij is archeologisch buitengewoon interessant, juist in Nederland waar de limes meer dan vier eeuwen op dezelfde plek is blijven liggen en waar we de ontwikkeling in al die vier eeuwen precies kunnen volgen. En juist in Nederland omdat de limes hier heel anders is dan de bekende stukjes zoals in Engeland en Duitsland. Hier hebben we een 'natte limes'.

Dit boekje is een eerste verkenning op de vraag: wat is die limes nu eigenlijk?

De splinternieuwe Romeinse wachttoren bij Kesteren en Opheusden: een lovenswaardig, particulier initiatief.

Romeinen in Nederland

De Romeinse geschiedenis van Nederland start 19 jaar voor het begin van de jaartelling, als twee à drie legioenen neerstrijken in Nijmegen. Mede vanuit Nijmegen ondernemen de Romeinen pogingen om Germanië in te lijven en bouwen daartoe ook een aantal forten langs de Rijn. Maar de Romeinse keizers zien uiteindelijk toch af van dit Germaanse avontuur en richten zich vervolgens op Brittannië. Keizer Caligula laat als voorbereiding nog enkele forten langs de Rijn bouwen en zijn opvolger Claudius waagt in het jaar 43 met succes de sprong over de Noordzee.

Romeinse sporen vind je in heel Nederland, zoals deze helm, afkomstig van Texel. Mogelijk is de helm verloren door een soldaat tijdens de Germaanse campagne van het jaar 15. Tacitus schrijft dat de Romeinse vloot in de Waddenzee werd overvallen door onstuimig weer. Bovendien kenden ze de getijdenwerking niet.

Na de dood van Nero in 68 wordt het Romeinse Rijk meegesleurd in een felle opvolgingsstrijd. De Cananefaten en Bataven ontketenen daarop een opstand, die zich snel uitbreidt naar andere gebieden. Alle forten van Katwijk tot Bonn (en ook de steden Nijmegen en Tongeren) gaan in vlammen op. Een jaar daarna wordt de opstand alweer onderdrukt en gaat het Rijk zijn langste periode van vrede en voorspoed tegemoet.

Bronzen hand van een levensgroot standbeeld, gevonden in Voorburg. Waarschijnlijk is het van een keizer.

Eind tweede eeuw krijgt het Romeinse rijk veel tegenslagen te verduren, zoals een enorme pokkenepidemie, opdringerige volkeren aan de grens, interne twisten en machtsbeluste keizers. Soldatenkeizers wisselen elkaar snel af. Vanaf 250 vallen opnieuw vreemde volkeren het rijk binnen. Rond 300 kunnen de keizers de orde weer herstellen, maar het Romeinse rijk zal niet meer het aanzien krijgen van daarvoor. Een echt einde van het Romeinse rijk is niet aan te wijzen. Tussen 350 en 550 gaat het westelijk gedeelte heel geleidelijk en relatief geruisloos over in het Frankische rijk.

Een legioen op mars is een enorme logistieke operatie. Koken doe je per eenheid van acht man.

De Nedergermaanse limes

De grensstreek van het Romeinse Rijk ziet er veel Romeinser uit dan het uitgestrekte binnenland van bijvoorbeeld Gallië. Juist aan de grens laten de Romeinen hun spierballen zien. Hier liggen de Romeinse legers en bouwen de Romeinen voorzieningen als forten, wachttorens, wegen, kades, havens en voorraadschuren.

Maar de limes is geen Berlijnse muur waar niemand in- of uit mag. Zo wordt er zeker handel met de volkeren ten noorden van de limes. Wel voelen de Romeinen in deze barbaarse streken de behoefte om hun territorium af te bakenen, zodat het voor iedereen duidelijk is waar de beschaving begint. Alleen in tijden van oorlog gaat de grens op slot en wordt de bewaking van de forten op volle sterkte gebracht. Misschien lijkt het alsof de Romeinen voortdurend aan het vechten zijn, maar het tegenovergestelde is waar. De Romeinse tijd is de langste periode van vrede uit de geschiedenis van Europa. De Romeinen bouwen de limes niet om oorlog te voeren, maar om de vrede te handhaven.

De belangrijkste plaatsen langs de Nederlandse limes. De vierkantjes zijn castella (rood = zeker, wit = vermoedelijk), de rondjes zijn overige plaatsen. Links zien we het Kanaal van Corbulo naast de stad Forum Hadriani, rechts bij Nijmegen de stad Ulpia Noviomagus en de legioenplaats.

Het Nederlandse deel van de limes sluit naadloos aan op het Duitse gedeelte. Dat Duitse gedeelte volgt de Rijn tot aan Rheinbrohl, een plaatsje ten zuiden van Bonn. Samen noemen we dit de Nedergermaanse limes, vernoemd naar de Romeinse provincie Neder-Germanië (Germania Inferior). Ook in de UNESCO-aanvraag wordt dit als één geheel gezien. Vanaf Rheinbrohl loopt de limes over land naar de Donau bij Regensburg. Dat gedeelte heet voluit de Obergermanisch-Rätische Limes en staat al sinds 2005 op de UNESCO-lijst.

De limes in Nederland is overduidelijk een 'natte limes'.

Een op schaal nagebouwd limesfort in het Römerpark bij Ruffenhofen aan de Donaulimes.

De eerste forten zijn allemaal opgetrokken uit hout, leem en aarde. Hout gaat niet zo heel lang mee: afhankelijk van de houtsoort zo'n 30 à 40 jaar. De castella moeten dan ook regelmatig worden herbouwd. Aan het eind van de eerste eeuw gaan de Romeinen ook steen gebruiken, maar alleen nog in de basis van de belangrijkste gebouwen. Pas aan het eind van de tweede eeuw (rond 180) herbouwen ze alle forten helemaal in steen.

Lugdunum bij Katwijk is veruit het spannendste fort. Resten ervan komen in de 16e eeuw bij laag water tevoorschijn, zoals weergegeven op deze prent van Ortelius uit 1581. De bevolking neemt de stenen mee voor hergebruik. Tegenwoordig is het fort onvindbaar.

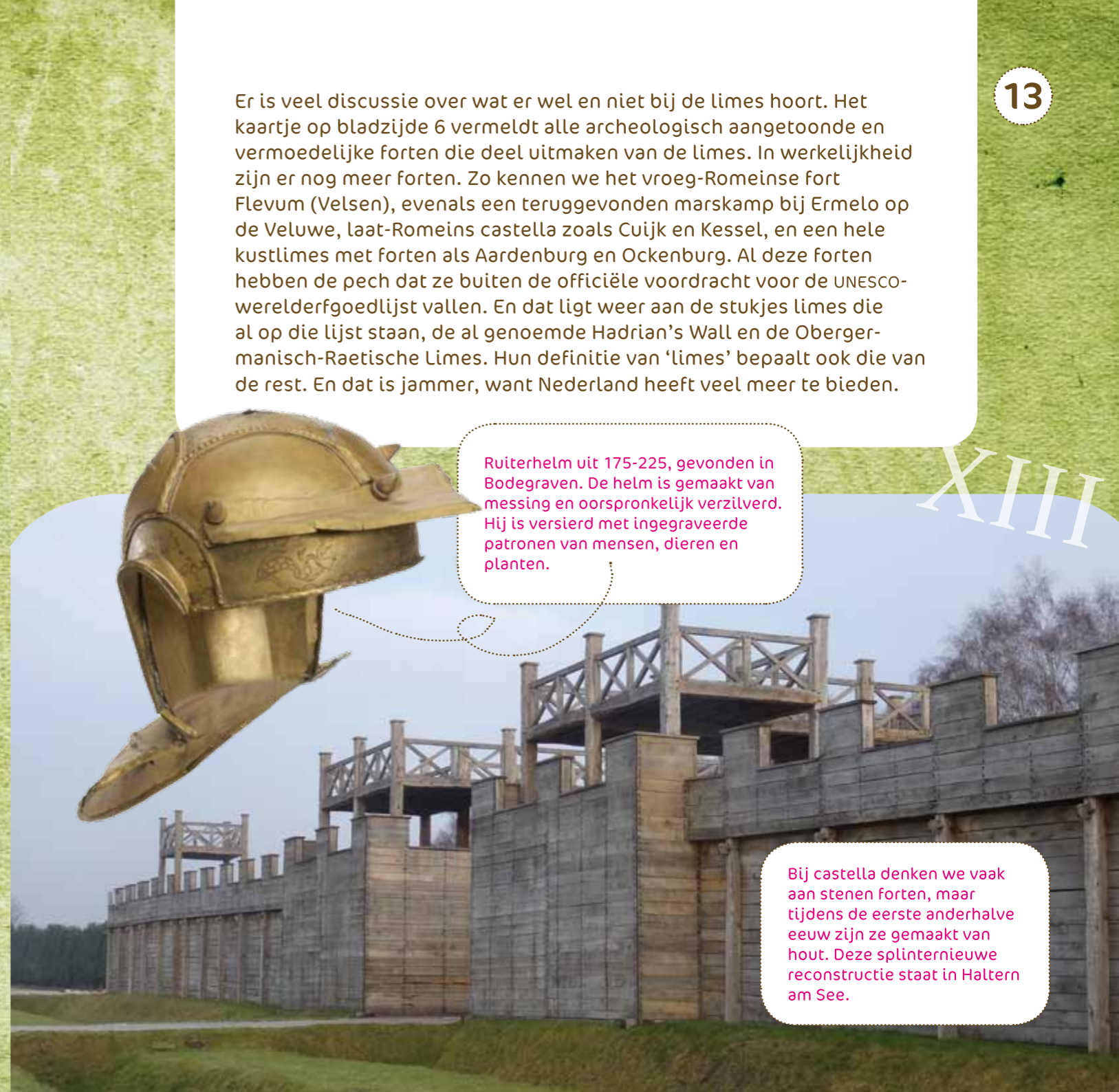

Er is veel discussie over wat er wel en niet bij de limes hoort. Het kaartje op bladzijde 6 vermeldt alle archeologisch aangetoonde en vermoedelijke forten die deel uitmaken van de limes. In werkelijkheid zijn er nog meer forten. Zo kennen we het vroeg-Romeinse fort Flevum (Velsen), evenals een teruggevonden marskamp bij Ermelo op de Veluwe, laat-Romeinse castella zoals Cuijk en Kessel, en een hele kustlimes met forten als Aardenburg en Ockenburg. Al deze forten hebben de pech dat ze buiten de officiële voordracht voor de UNESCO-werelderfgoedlijst vallen. En dat ligt weer aan de stukjes limes die al op die lijst staan, de al genoemde Hadrian's Wall en de Obergermanisch-Raetische Limes. Hun definitie van 'limes' bepaalt ook die van de rest. En dat is jammer, want Nederland heeft veel meer te bieden.

Ruiterhelm uit 175-225, gevonden in Bodegraven. De helm is gemaakt van messing en oorspronkelijk verzilverd. Hij is versierd met ingegraveerde patronen van mensen, dieren en planten.

Bij castella denken we vaak aan stenen forten, maar tijdens de eerste anderhalve eeuw zijn ze gemaakt van hout. Deze splinternieuwe reconstructie staat in Haltern am See.

Rivieren en kanalen

Er wordt wel geklaagd over de zichtbaarheid van onze limes. Inderdaad hebben we in Nederland geen bovengrondse resten van gebouwen meer. Maar de limes is juist veel zichtbaarder dan de meeste mensen zich realiseren. Hij stroomt namelijk al tweeduizend jaar op vrijwel dezelfde plek en heet achtereenvolgens Rijn, Oude Rijn, Nederrijn, Kromme Rijn, Leidsche Rijn, Oude Rijn en Rijn.

De Oude Rijn is nog altijd bevaarbaar, zelfs met een Romeins schip. Hier vaart een replica van een Romeinse platbodem uit Leidsche Rijn. Je kunt er tochtjes mee maken vanuit Woerden.

Het water is voor de Romeinen de allerbelangrijkste wijze van vervoer. Niet alleen gaat het transport veel sneller dan over land, ook kun je over het water veel makkelijker zware ladingen vervoeren. De Rijn als transportroute is dan ook eigenlijk veel belangrijker dan de Rijn als grensrivier. Op de rivier is het een drukte van jewelste: Rijnaken varen af en aan om graan en bouwmaterialen naar de forten en de markten te brengen. Militaire patrouilleschepen van de Rijnvloot houden een oogje in het zeil.

De Romeinse ingenieurs tonen zich een meester in waterbeheersing. Ze werpen dammen op, leggen dijken aan, bouwen bruggen en graven kanalen zoals het Kanaal van Corbulo en het Kanaal van Drusus. Het typisch Nederlandse watermanagement is dus tweeduizend jaar oud en geen uitvinding van de Hollanders, maar van de Romeinen.

De natte ondergrond die de Romeinen zulke hoofdbreken bezorgt, is juist heel gunstig voor de conservering van hout, leer, bot, zaden en zelfs metaal. Nederland kent bijvoorbeeld de grootste hoeveelheid Romeinse scheepswrakken van Noordwest-Europa. Vooral de schepen van Zwammerdam, Woerden en De Meern genieten internationale bekendheid.

Het vrachtschip De Meern 1, maar liefst 25 meter lang, is in 1997 ontdekt in Leidsche Rijn. Na jarenlange conservering in Lelystad is het in 2015 teruggekeerd naar Leidsche Rijn.

Het Kanaal van Corbulo, gegraven rond het jaar 47. De schepen zijn ook allemaal teruggevonden aan de limes. Detail uit de tekening op p. 11.

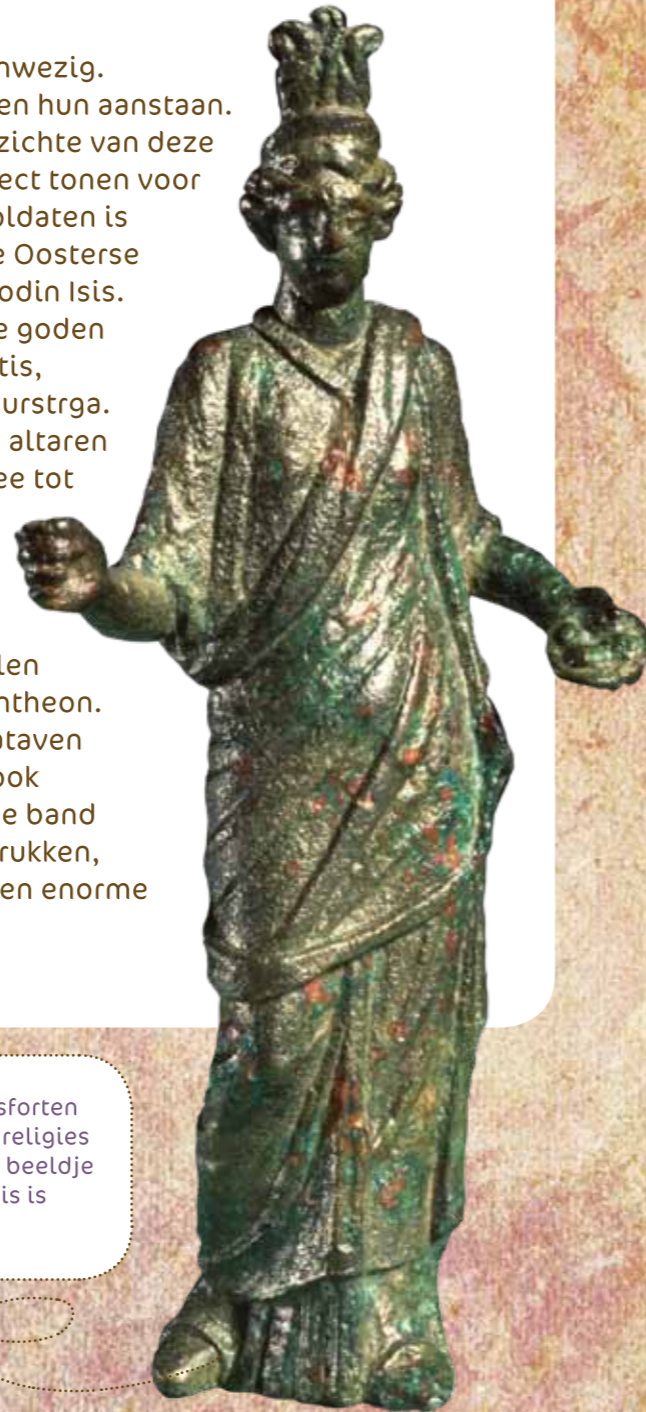

Godsdienst

In de Oudheid zijn de goden overal aanwezig. De mensen vereren wie van al die goden hun aanstaan. De Romeinen zijn heel tolerant ten opzichte van deze religies, zo lang de inwoners ook respect tonen voor de vergoddelijkte keizers. Onder de soldaten is Mithras populair, een wat mysterieuze Oosterse godsdienst, maar ook de Egyptische godin Isis. De Bataven en Cananefaten eren lokale goden met prachtige namen als Vagdavercustis, Hludana, Magusanus, Nehalennia en Hurstrga. Ze beitelen de namen op wijstenen en altaren en brengen latere archeologen daarmee tot grote wanhoop, want ze staan nergens beschreven.

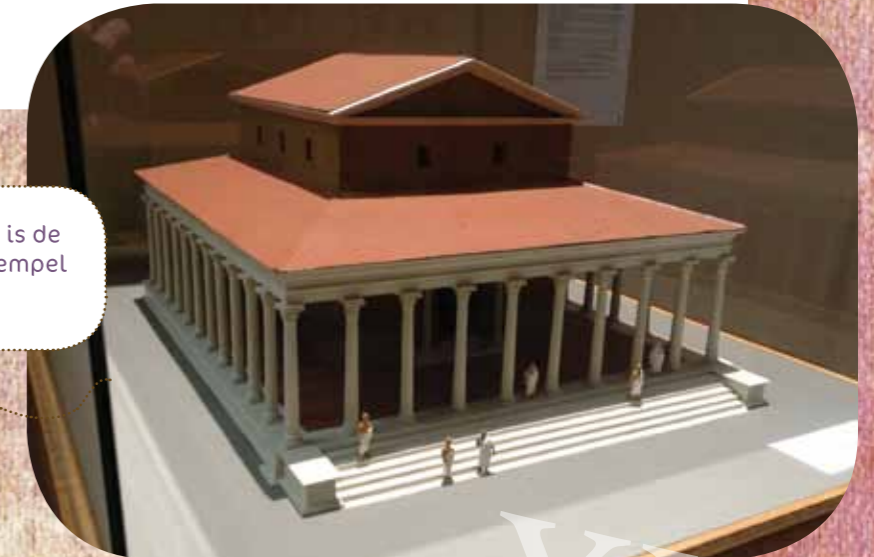
De Romeinen herkennen zich in sommige van die lokale goden en stellen die gelijk aan goden van hun eigen pantheon. Zo koppelen ze de hoofdgod van de Bataven – Magusanus – aan Hercules, die dan ook Hercules Magusanus gaat heten. Om de band tussen Bataven en Romeinen te benadrukken, bouwen de Romeinen voor deze god een enorme tempel in Elst.

De hulp troepen in de limesforten brengen allerlei exotische religies mee naar onze streken. Dit beeldje van de Egyptische godin Isis is gevonden in Valkenburg.

In de vierde eeuw krijgt het christendom de overhand in het Romeinse rijk. Soms gaat dat gepaard met onderdrukking en geweld. Steeds meer tempels worden omgebouwd tot kerk en later worden 'heidense' cultusplaatsen zelfs verwoest. Aan het einde van de vierde eeuw roept keizer Theodosius het christendom uit tot staatsgodsdienst: uitoefening van het heidendom wordt officieel verboden. Het Romeinse Rijk is een christelijk rijk geworden.

De enorme tempel van Elst is de grootste Gallo-Romeinse tempel ten noorden van de Alpen.

Zilveren armband, gevonden in Waardenburg. De armband vermeldt de letters HER(culus) MAG(usanus).

Verder lezen

- Bechert, T. & W. Willems**, *De Romeinse rijksgrens tussen Moezel en Noordzeekust*. Utrecht 1995.
- Bosman, A.**, *Rome aan de Noordzee. Burgers en barbaren te Velsen*. Leiden 2016.
- Clerinx, H.**, *Romeinse sporen. Het relaas van de Romeinen in de Benelux met 309 vindplaatsen om te bezoeken*. Amsterdam 2014.
- Enkevort, H. van, J.K. Haalebos en J. Thijssen**, *Nijmegen. Legerplaats en stad in het achterland van de Romeinse limes*. Abcoude 2000.
- Erdrich, M.**, *Spel zonder grenzen. Een speurtocht naar de Limes in de late Oudheid*. Inaugurale rede KUN, Nijmegen 2003.
- Hazenberg, T. & P. van der Heijden**, *Varen op de Romeinse Rijn. De schepen van Zwammerdam en de limes*. Leiden 2016.
- Heijden, P. van der (red.)**, *Romeinse wegen in Nederland*. Utrecht 2016.
- Heijden, P. van der**, *Grens van het Romeinse rijk. De limes in Gelderland*. Utrecht 2016.
- Hingh, A. & W. Vos**, *Romeinen in Valkenburg (ZH). De opgravingsgeschiedenis en het archeologisch onderzoek van Praetorium Agrippinae*. Leiden 2005.
- Jonge, W. de, J. Bazelmans & D. de Jager (red.)**, *Forum Hadriani. Van Romeinse stad tot monument*. Utrecht 2006.
- Lendering, J. & A. Bosman**, *De Rand van het Rijk. De Romeinen en de Lage Landen*. Amsterdam 2010.
- Tacitus**, *De opstand van de Bataven. Vertaald door V. Hunink*. Amsterdam 2005.
- Tuuk, L. van der**, *De Romeinen. Langs de limes in de Lage Landen*. Utrecht 2016.
- Vos, W., E. Blom & T. Hazenberg**, *Romeinen in Woerden. Het archeologisch onderzoek naar de bezetting en de scheepvaart van Laurium*. Leiden 2010.

Verantwoording

Dit boekje is een uitgave van **RomeinenNU**, promotiebureau voor de Romeinse geschiedenis in Nederland. Het is mogelijk gemaakt dankzij financiële ondersteuning van **Fonds voor Cultuurparticipatie**.

Tekst: **Paul van der Heijden**

Vormgeving: **Marga van den Heuvel, Maartse Hazen**

Met dank aan **Wouter Vos** en **Jona Lendering** voor de deskundigheid.

Afbeeldingen:

Cezary Wyszynski	9(b), 32
Fectio	26(l)
Henk Brienissen	3(o)
Henk Braam	14(b), 14(o)
Jeroen Savelkous	cover(r)
Paul van der Heijden	2(b), 2(o), 7(o), 9, 13(r), 16(o), 17(l), 17(r), 19(l), 25(b), 26(r), 28, 29(o), 29(r), 30(r)
Mikko Kriek	cover(l), 11, 19(r), 27
Museum Het Valkhof	10, 15(l), 15(r), 20(l), 25(o), 30(l)
Rijksmuseum van Oudheden	4(b), 4(o), 13(l), 16(b), 21(b), 24
RomeinenNU	5, 6, 8(l), 8(r), 18, 22
Ulco Glimmerveen	7(b), 20(r)
Wikimedia	12, 20-21(o), 23, 29(b)

b = boven, o = onder, l = links, r = rechts

© RomeinenNU 2016

www.romeinen.nu

